

ТАТАРИ НА ЗАПОРІЖЖІ: КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВИЙ АСПЕКТ (КІНЕЦЬ 20-Х – 30-ТІ РОКИ ХХ СТ).

Вивчаючи різноманітні аспекти життя волзьких татар в Запоріжжі у 20-30-ті роки ХХ ст., неможливо оминати питання їх житлових умов, побутового обслуговування, задоволення національно-культурних потреб. Все це складало важливу частину життя робітників різних національностей, зокрема татар, під час будівництва Запорізького промислового комплексу.

Особливості національно-культурного життя етнічних меншин України в 20-30 роки ХХ ст. вже давно вивчаються багатьма дослідниками. Долю національних меншин і державну політику щодо них розглянув у своїй монографії Б.В.Чирко [1]. Питанню ліквідації неписьменності серед національних меншин України, зокрема серед татар Донбасу, приділив увагу О.П.Данильченко [2]. Культурно-освітні процеси серед етнічних меншин під час політики коренізації у загальноукраїнському масштабі досліджує Л.Д.Якубова [3], [4]. Але ці праці не дають нам відповіді на питання, як складалося культурне життя татар Запоріжжя, кількість яких швидко збільшувалась у цей період? Як задовольнялися національні потреби новоприбулих робітників-татар? Якими були особливості ліквідації неписьменності серед татар?

Проблему побутових умов життя та обслуговування робітників Запорізького промислового комплексу розкрив запорізький історик В.Г.Ткаченко [5]. У 2011 році з'явилася монографія Л.Д.Якубової «Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу» [6]. Але на меті у цих дослідників не було висвітлення житлових та побутових умов життя робітників-татар Запоріжжя.

Отже, незважаючи на велику увагу української історичної науки до висвітлення проблем національно-культурного та побутового життя етнічних меншин України в 20-30-ті роки, питання життя татарської спільноти Запоріжжя залишається не вивченим. Тому, головною метою автора стало дослідження особливостей побуту, розвитку культури та освіти серед волзьких татар Запоріжжя в кінці 20-х – 30-ті роки ХХ ст.

У 1927 році в історії Запоріжжя розпочалася нова доба – створення індустріального комплексу, головною ланкою якого став Дніпрогес. У травні 1929 р. Президія Вищої Ради народного господарства СРСР прийняла постанову про будівництво заводів Дніпровського промислового комбінату: металургійного, спеціальних сталей, феросплавів, алюмінієвого та хімічного [7, спр. 227, арк. 11]. Все це передбачало величезний об'єм робіт і значну кількість чорноробів, робітників та інженерно-технічних кадрів.

У березні 1927 року на будівництво Дніпровської гідроелектростанції почали прибувати перші будівельники. Спочатку це були місцеві мешканці, а згодом завербовані селяни та робітники з різних районів УРСР, Білоруської РСР, Центральнорозноземного району РРФСР, Татарської АРСР [8, спр. 52, арк. 195-196].

Фактично весь час керівництво Дніпробуду супроводжувала кадрова проблема – постійна нестача кваліфікованих робітників та чорноробів. Одним з численних підтверджень цього факту є доповідь начальника відділу економіки праці, завідуючого відділом кадрів Дніпробуду Є.П. Грандо «Про плинність робочої сили на Дніпровському будівництві» на засіданні Запорізького Горпарткому 12 серпня 1931 року. У доповіді зазначалося, що за планом на перше півріччя 1931 року кількість робітників на Дніпровському будівництві повинна була складати 34190 осіб, а фактично їх нараховувалося 26687 осіб, тобто 69,3% від потрібної кількості. Найбільша плинність спостерігалася серед робітників 6 професій (зі 154 найменувань), які давали 67% від загальної кількості робітників, які залишили будівництво. Так, серед землекопів, які прибули у першому півріччі 1931 року, на будівництві залишилися тільки 11,4%, серед каменярів – 24,9%, серед теслярів – 11,7%, серед чорноробів – 14,9%, серед вантажників –

23,5%, серед каменоломів взагалі тільки 6,5% [8, спр. 52, арк. 44]. Цікаво, що абсолютна більшість татар працювала саме за цими професіями.

З метою забезпечення будівництва робочою силою по всій країні їздили вербувальники і агітатори, які обіцяли майбутнім будівельникам комфортне житло, велику зарплатню та культурні блага. Однак, це зовсім не відповідало дійсності, тому проблема плинності та нестачі кадрів на Дніпробуді була постійною. Основними причинами цього явища, які відзначав Є. Грандо, були: незадовільно побудована система прийому та оформлення робочої сили, незадовільна організація праці та платня, незадовільні побутові умови (організація громадського харчування та індивідуального постачання, незадовільні житлові умови та низький рівень політико-масової роботи) [8, спр. 52, арк. 44].

У тому ж 1931 році будівництво Дніпрокомбінату відвідала комісія Запорізького міськвідділу Робітничо-селянської інспекції. У висновках комісії про стан будівництва зазначалося, що Дніпрокомбінатбуд забезпечено робочою силою лише на 58%. Головною причиною нестачі та плинності робочої сили є житлова проблема, а саме, катастрофічна нестача житлової площі для розміщення робітників та технічного персоналу [8, спр. 52, арк. 64]. Частину робітників доводилося розселяти у складських приміщеннях.

Житловий фонд Дніпробуду на початку будівництва у 1927 р. уявляв собою 66 капітальних будинків, 46 робітничих гуртожитків та 125 тимчасових бараків загальною площею більше 172 тис. кв. метрів [5, с. 198]. На жовтень 1931 року частково було побудовано сім робітничих селищ (№ 7-13), а саме, 209 бараків загальною площею більше 248 тис. кв. метрів [8, спр. 52, арк. 111-112]. Бараки були, головним чином, одноповерховими, напівкапітального типу, що було пов'язано із необхідністю прискореного будівництва і економією коштів.

Треба відмітити, що умови життя робітників об'єднаного Дніпровського будівництва були дуже важкими і не відповідали найпростішим вимогам. У більшості робітничих селищ не було водопостачання, каналізації, центрального опалювання. У бараках панувала антисанітарія, не вистачало тапчанів, матраців та іншого постільного приладдя.

Але стан життя новоприбулих татар інколи був ще гіршими. Більша частина татар жила у бараках та гуртожитках робітничих селищ № 7, 8, 9, 13 та 14. Про незадовільні житлово-побутові умови свідчать численні скарги робітників-татар у місцевій пресі. Зокрема, у жовтні 1931 року у газеті «Пролетар Дніпробуду» цій проблемі були присвячені матеріали татарських робітничих кореспондентів Сагдеева, Годильшина та Манура.

Так, в одній із заміток зазначалося, що на 13-му виселку в бараці № 32 живуть 50 новоприбулих татар, що працюють у відділі заводського водопостачання Дніпрокомбінату. На цю групу ніхто не звертає уваги: половина з них сплять на голих тапчанах, в бараці немає столів, лавок, табуреток, панує бруд та безлад. В бараці три дні немає електричного освітлення. Більшість робітників не мають навіть пропусків в їдальню і харчуються тільки хлібом. Всі звернення до робіткомів залишилися без відповіді. У зв'язку з цим серед робітників ширяться настрої піти з будівництва, а частина вже зовсім не виходить на роботу [9, с. 3].

В іншій замітці цього ж номеру газети розповідалося про умови життя робітників-татар бригади Мінікеєва: 13 робітників-ударників мешкають у низенькій напівтемній кімнаті гуртожитку площею 23 кв. метра. Побутові умови погані – в кімнаті тісно, навіть немає світла. Лампу придбано за кошти бригадира [10, с. 3]. На цьому прикладі бачимо, що на кожного мешканця припадало 1,7 кв. м. житла при нормі для гуртожитків і бараків - 4,5 кв. м. Перенаселення у гуртожитках і бараках доходило до 60-70% понад норму і було звичайним явищем [5, с. 198].

Але, незважаючи на важкі побутові умови, бригада Мінікеєва за два роки роботи на земельних і теслярських роботах Дніпробуду стала кращою комсомольською бригадою, виконуючи плани на 160-175%. Бригадир Мінікеєв зазначав: «Ще з більшим ентузіазмом працювали, коли б були гарні побутові умови» [10, с. 3].

Таким чином, уваги робіткомів були позбавлені не тільки новоприбулі татари, але і ті, які працювали вже кілька сезонів і зарекомендували себе тільки з кращої сторони. Взагалі татари на Дніпробуді у своїй більшості були відомі як відповідальні, працелюбні, сильні і фізично витривалі робітники. Цей факт підтверджує характерний випадок, який стався навесні 1930 року. Біржа праці отримала заявку Учробсили на вербування 300 козоносів [11] татар у Казані, але завербувала робітників у Києві і звідти відправила дві партії фізично слабких козоносів. До такої роботи вони виявилися непридатними і були відправлені Відділом найму чорноробами на будівництво мостового переходу через Дніпро. У якості козоносів було знято 125 татар-землекопів з іншої ділянки [12, с. 20].

Незважаючи на численні скарги робітників, гасла поліпшити житлово-побутові умови татар, і навіть спеціальну постанову Міськрайпарткому [13, с. 4], умови життя залишалися досить складними і в середині 30-х років. Місцева преса зазначала, що у більшості випадків робота з культурно-побутового обслуговування робітників-татар абсолютно незадовільна.

Зокрема, газета «Днепровский пролетарий» у березні 1934 року повідомляла про бездіяльність адміністрації відділу заводського водопостачання (ЗВ) щодо забезпечення побутових умов бригаді татар. Бригада у кількості 17 робітників була поселена у найбрудніший барак № 41 на 15-му селищі. Робітники не отримали тапчанів, матраців та постільної білизни. Було надано 4 брудних, обмерзлі льодом, тапчани. У першу ніч робітникам довелося спати на підлозі [14, с. 4]. Внаслідок такої безвідповідальності адміністрації відділу ЗВ і скарг робітників татарська бригада була знята з цієї ділянки і направлена на іншу. Таке рішення прийняла соціально-побутова група відділу кадрів після перевірки.

Але були і позитивні зміни після звернень робітників. Так, у січні 1935 року група татар, вантажників транспортного відділу та завантажувальників електродного цеху Дніпровського алюмінієвого заводу, звернулася до редакції газети «Дніпровський алюміній» з листом про умови свого життя. Робітники Лухматов, Волюм, Куліватов, Гатин та Ахметзянов зазначали, що за два роки життя у гуртожитку № 138 на Ново-8 виселку про них ніхто не потурбувався, щоб створити нормальні умови життя, хоча вони неодноразово зверталися в комунальний відділ з цього приводу. Кімната, в якій мешкає 11 холостяків та 2 сім'ї, дуже брудна, не відремонтована, прибирається погано, не вистачає тапчанів, відсутні ковдри, подушки, простирадла. Із-за відсутності умивальника робітники змушені ходити по селищу з чайниками у пошуках води, щоб умитися. Робітники відмічали, що вони є ударниками, отже заслуговують на увагу [15, с. 3].

Комунальний відділ оперативно відкликнувся на цю замітку і місяць по тому робітники татарського гуртожитку № 138 написали до газети новий лист, в якому розповідали як змінилося їх життя і що ще потрібно зробити. Кімнати були побілені, у коридорі поставили рукомийник, в якому завжди є вода. Дерев'яні тапчани були замінені на залізні ліжка, кожний робітник отримав чисті матраци, простирадла, подушки, ковдри, індивідуальні тумби. У гуртожиток провели радіо, але воно не працює. Також робітники-татари висловлювали сподівання на розгортання у гуртожитку культурно-масової роботи на рідній мові і просили виділити їм культурного працівника [16, с. 3].

Як бачимо, вирішивши елементарні побутові проблеми і трохи поліпшивши своє середовище, люди почали звертати увагу на культурне життя. Задоволення культурно-масових потреб, а також ліквідація неписьменності стали важливими складовими життя робітників. Особливої актуальності це набуло серед татар, які були вихідцями з найбідніших верств селянства, перебували під сильним впливом мусульманського духовенства, залишаючись неосвіченою масою.

У 1926 році, за даними Загальносоюзного перепису, середній відсоток письменних серед татар складав 33,4%, зокрема 41,6% серед чоловіків та 25,7% серед жінок [17]. За рівнем письменності татари займали 22 місце серед 68 народів СРСР. Багато татар не знали російської мови. До того ж татари, прибуваючи до Запоріжжя, опинялися в новому для себе соціальному, культурному та національному середовищі, з яким потрібно було

контактувати. З іншого боку, від адміністрації будівництва це потребувало особливого ставлення до цієї національної групи, яка вже на жовтень 1931 р., на всіх ділянках об'єднаного Дніпровського будівництва налічувала більше 1000 осіб [18, с. 209].

Широка робота з ліквідації неписьменності почалася у 1929 році на будівництві Дніпрокомбінату. Для робітників було організовано 20 шестимісячних шкіл лікнепу (ліквідації неписьменності), які вели навчання і одночасно розгортали політосвітню роботу [19, спр. 1068, арк. 100]. За повідомленнями робкора Хая Сагдієва, у 1930 році на Дніпрозаводбуді працювало 477 осіб татарської і башкірської молоді. З них на 1 вересня 1930 року ліквідували свою неписьменність 120 робітників [20, с. 4]. На січень 1931 року працювало 4 групи лікнепу, де навчалося 145 татар, з них 88 робітників віком до 23 років [21, с. 4]. Загальна кількість неписьменних серед татар у січні 1931 року складала 250 осіб і їх кількість зростала з початком кожного нового сезону за рахунок новоприбулих.

Проблема ліквідації неписьменності набула значної гостроти серед татар, що знайшло своє відображення у місцевій пресі. Про недостатню організованість такої роботи і низькі результати неодноразово повідомляли кореспонденти місцевих газет. Так, у грудні 1931 року робкор Хай Сагдієв відмічав, що на ділянках будівництва нараховується 30-35 дітей-татар шкільного віку. Всупереч оголошеного партією та урядом курсу на загальнообов'язкову початкову освіту, про цих дітей досі ніхто не подбав і вони залишаються поза школою. Пропонувалося негайно організувати для цих дітей навчальну групу I ступеня [22, с. 4].

У лютому 1934 року робітник Металокомбінату А.Сюрмуков у своєму листі в газету «Днепровский пролетарий» пропонував організувати спеціальну татарську школу для 150 неписьменних та малописьменних татар 9-го селища. Також пропонувалося найбільш освічених татар використовувати у якості груповодів-вчителів. Зазначалося, що партійна та профспілкова організації не приділяють достатньої уваги у вирішенні цих важливих питань [23, с. 4]. Особливо погано йшла справа з ліквідацією неписьменності серед жінок.

Причинами такого становища була не тільки недостатня увага з боку адміністрації, але і об'єктивні реалії – відсутність добре підготовлених викладачів, здатних викладати татарською мовою, відсутність навчальної літератури, посібників і приладдя татарською мовою. Все це ускладнювалося ще й тим, що з 1927 року татарський алфавіт на основі арабської графіки було переведено на латинську, а з 1939 року – на кирилицю [24]. Тому ліквідація неписьменності велася переважно російською мовою.

Процес навчання проходив досить складно. Групи з дорослих учнів відвідували заняття в кілька змін – до або після роботи. Часто в татарських групах був низький рівень відвідування та успішності, головним чином внаслідок безвідповідальності самих вчителів-груповодів, недостатньої уваги з боку адміністрації шкіл [25, с. 4].

Але, незважаючи на всі труднощі, процес ліквідації неписьменності і малописьменності продовжувався і досяг значних успіхів. Як відмічалося на урочистому засіданні товариства «Геть неписьменність» у грудні 1934 року, присвяченому 10-річчю товариства, за 3 роки на Металургійному комбінаті неписьменність ліквідувало 21 тис. осіб, серед яких були сотні татар [26, с. 4].

Досить повільно проходила національно-культурна робота серед татар, яка стикалася з тими ж труднощами – відсутністю підготовлених організаторів, літератури та періодики татарською мовою, недостатньою увагою з боку громадських організацій.

Ще у січні 1928 року газета «Червоне Запоріжжя» відмічала, що вся культурна робота на будівництві проводилася російською мовою, незважаючи на те, що росіяни серед робітників складали 45,9%, українці – 42,2%, а представники національних меншин – 11,7%. Газети та журнали розповсюджувалися переважно російськомовні, а татарською мовою зовсім відсутні [27, с. 4].

Внаслідок цього, значний час громадські та партійні організації оминали роботу серед національних меншин. Тим самим татари, особливо ті, що не знали російської мови, залишалися поза суспільним та культурним життям. Дуже мало татар залучалося до

партії, комсомолу та профспілок. Робота серед татар на Дніпробуді носила самопливний, неорганізований характер.

Газета «Червоне Запоріжжя» у червні 1931 року відзначала, що культурно-масова робота серед робітників-татар відстає від їхніх зростаючих потреб [28, с. 3]. Жоден робітком не випишував газет, журналів та книг на татарській та інших мовах національних меншин. Було поставлено завдання залучити татар до суспільного життя, приділити увагу їх побутовому становищу і, таким чином, закріпити цю робочу силу на будівництві.

Вже з червня 1931 року в газеті «Пролетар Дніпробуду» було започатковано сторінку татарською мовою «Куток ударників татар-башкирів», що стало довгоочікуваною та визначною подією в житті татар [29, с. 2]. Відомо, що у 1933 р. бригада бетонярів З.Хайруліна випускала стінгазету татарською мовою, зокрема до районного зльоту робітничо-селянських кореспондентів [30, с. 4].

Значних успіхів у культурному обслуговуванні татар у 1934 році досягли профорганізація механічних майстерень Металургійного комбінату та голова робітничого комітету Хрульов. Серед татар, які працювали у майстернях, регулярно проводилася масова робота – у татарському гуртожитку проводилися читання газет, відбувалися бесіди з національного питання. Профорганізація випишувала всім робітникам-татарам газети рідною мовою [31, с. 4]. Але приклад механічних майстерень був скоріше виключенням на тлі загальної незадовільної культурної роботи серед татар.

Ситуація змінилася у другій половині 30-х років. Важливим досягненням культурного життя татарської діаспори у 1937-1941 років стала діяльність татарських клубів, які стали одночасно осередками національного життя і культурного відпочинку робітників, а також, центрами політичної роботи та виховання у дусі соціалізму.

Найвідоміший татарський клуб для робітників Дніпровського алюмінієвого комбінату діяв з 1937 року на 7-му селищі. При клубі було організовано ряд гуртків, бібліотеку, а також татарський драматичний гурток під керівництвом В.Галєєва, який одночасно був і завідуючим клубом. У перший рік існування клуб у своїй роботі мав ряд недоліків, про які зазначав В.Галєєв: «немає жодної газети татарською мовою, є патефон, але немає пластинок з татарськими народними піснями, немає гарної татарської гармоні» [32, с. 2].

Якщо прослідкувати матеріали місцевої преси за 1938-1940 роки про діяльність татарського клубу, то можна зробити висновок, що робота клубу не була постійною, особливо на початковому етапі. Зустрічаються скарги робітників-татар, які висловлювали своє незадоволення роботою клубу і особисто завідуючого Галєєва. Один з робітників зазначав: «...цей керівник роботи з відвідувачами не провадить. Замість того, щоб показати приклад втілення культури, Галєєв перший порушує порядок у клубі. Він лузгає насіння, плює на підлогу. Виникає питання: за що заводський комітет «Цветмет» платить Галєєву гроші?» [33, с. 4]. На початку серпня 1938 року у газеті «Дніпровський алюміній» вийшла велика збірка матеріалів про культурну діяльність робітничих клубів Дніпровського алюмінієвого заводу (ДАЗ), де була замітка і про татарський клуб: «При татарському клубі є радіоприймач, патефон, баян і невеличка бібліотека. Все це закрито під замком і в клубі панує тиша. Часто тут, замість культурних розваг, можна зустріти лайку та бійку п'яних» [34, с. 2]. Така ситуація була характерною не тільки для татарського клубу, але і для інших клубів.

Окремо треба приділити увагу діяльності татарського драматичного гуртка, сам факт створення якого став визначною подією в житті татарської спільноти Запоріжжя у передвоєнні роки. Гурток з'явився у 1937 році і дав кілька постановок татарською мовою, але їх якість була дуже низькою. На початку червня 1938 року гурток виступив на огляді художніх самодіяльних гуртків, який проводився заводським комітетом «Цветмет» ДАЗу [35, с. 3]. Членами гуртка була підготовлена постановка «Бай-кізи» (Дочка багатія), яка показувала боротьбу робітничого класу проти інтервентів у 1919-1920 роках. Головні ролі в цій п'єсі грали Фаті Муртазіна, В.Галєєв, Нургалєєв, Садрутдінов, Нургатіна, Шамар та ще 9 чоловік [36, с. 4].

Після огляду художньої самодіяльності до драмгуртка прийшли нові сили і вже 5 серпня 1938 року була поставлена п'єса татарського письменника і драматурга Каріма Тінчурина «Сакла тартламасин». У постановці прийняли участь 15 осіб, багато з яких вперше виступали на сцені [37, с. 4].

Упродовж 1939 року драмколектив набув певної майстерності і показав глядачам 5 вистав. Особливої популярності набула комедія в чотирьох діях «Хажи Ефенде ойлене» (Хажи Ефенде одружується), в постановці якої прийняло участь 15 членів драмколективу. Головні ролі виконували І.Вафін, Галімов та інші [38, с. 4]. Цікаво, що вистави татарського театру почали відвідувати не тільки татари, але і росіяни та українці, не тільки мешканці 7-го селища, але і робітники інших селищ і навіть старої частини міста (а це відстань 10 км.). Це свідчить про досить високий рівень підготовки, якщо враховувати, що на сцені виступали не професійні актори, а звичайні робітники, які часто були позбавлені необхідних костюмів, театральної літератури та іншого.

За 1940 рік татарський драмгурток показав щонайменше 6 вистав, в яких прийняло участь 20 робітників ДАЗу. Активістами колективу були Габайдулін та Касімов (робітники електролізного цеху), Закірова (гардеробниця електролізного цеху), Кашанова (розсильна тресту «Запоріжжябуд»), Вафін [39, с. 2]. Однією з останніх постановок драмколективу стала п'ятиактна музична комедія «Ганія Бану», прем'єра якої відбулася у лютому 1941 року.

Таким чином, побутові умови життя робітників Дніпробуду, зокрема татар, були досить складними і не завжди відповідали найпростішим людським потребам. Але незважаючи на важкі умови життя, значна частина татар стала ударниками будівництва і показала приклад трудового героїзму. Розвиток національно-культурного життя відбувався в умовах тоталітаризму, але це не завадило досягнути значних успіхів, які дозволили татарам стати повноцінними учасниками суспільного життя Запоріжжя.

Бібліографія.

1. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки XX століття) / Б.В. Чирко. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 215 с.
2. Данильченко О.П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. XX ст. / О.П. Данильченко // Український історичний журнал. – 1999. - № 3. – С. 74-88.
3. Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30-ті роки): коренізація і денаціоналізація / Л.Д. Якубова // Український історичний журнал. – 1998. - № 6. – С. 22-36; закінчення 1999. - № 1. – С. 41-55.
4. Якубова Л.Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР 20-ті – перша половина 30-х років XX ст. / Л.Д. Якубова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 507 с.
5. Ткаченко В.Г. Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х – початок 30-х років XX ст.) / В.Г.Ткаченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. XVIII. – 409 с. С. 197-204.
6. Якубова Л.Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / Л.Д. Якубова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 339 с.
7. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО). – Ф. Р-995. – Оп. 1. – Спр. 227.
8. ДАЗО. - Ф. Р-989. – Оп. 1. – Спр. 52.
9. Налагодити обслуговування робітників-татар. Не так треба закріплювати робсилу //Пролетар Дніпробуду. – 1931. – 6 жовтня.
10. Поширити досвід передових. Дати бригаді кращі умови //Пролетар Дніпробуду. – 1931. – 6 жовтня.
11. *Примітка:* козонос - робітник, який переносив цеглини за допомогою навішуваного на плечі майданчиказ ніжками-підставками, куди навантажували по 25-30 цеглин загальною вагою більше 100 кг., і піднімав їх по тимчасовим сходам на потрібну висоту.
12. Вопросы рабсилы //Хроника Днепростроя. – 1930. - № 2.
13. Культработа среди татар ещё не развёрнута // Днепровский пролетарий. – 1934. – 5 марта.
14. Нет заботы о быте нацменов // Днепровский пролетарий. – 1934. – 5 марта.
15. Лист від нацменів-татар до редакції «Дніпровський алюміній» // Дніпровський алюміній. – 1935. – 28 січня.
16. Нам помогла газета // Дніпровський алюміній. – 1935. – 27 лютого.
17. Грамотность населения Союза ССР по народностям (1926 г.) [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru-history.livejournal.com/466932.html>
18. Коянс А.А. Участь і роль волзьких татар в індустріалізації Запоріжжя / А.А.Коянс // Музейний вісник. – 2012. - № 12. – С. 207-219.
19. ДАЗО. – Ф.1. – Оп. 1.- Спр. 1068.
20. Неписьменність серед татар // Пролетар Дніпробуду. – 1931. – 19 січня.
21. Серед комсомольців башкір // Пролетар Дніпробуду. – 1931. – 10 січня.
22. Охопити школою соцвихову дітей-татар // Пролетар Дніпробуду. – 1931. – 15 грудня.
23. Почему падает посещаемость? // Днепровский пролетарий. – 1934. – 26 февраля.
24. Свободная русская энциклопедия «Традиция». Татарский язык [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://traditio-ru.org/wiki/Татарский_язык
25. В татарской группе сдвига нет // Пролетар Дніпробуду. – 1933. – 16 травня.
26. Окончательно ликвидировать остатки неграмотности и малограмотности // Днепровский металлург. – 1934. – 27 декабря.
27. На Днепрострое. Культработа на строительстве // Красное Запорожье. – 1928. – 11 января.

28. Розгорнути, нарешті, роботу серед робітників-татар // Червоне Запоріжжя. – 1931. – 25 червня.
29. Куток ударників татар-башкирів // Пролетар Дніпробуду. – 1931. – 10 червня.
30. Отметить слёт производственными подарками // Пролетар Дніпробуду. – 1933. – 24 травня.
31. Вот с кого взять пример // Днепровский пролетарий. – 1934. – 5 марта.
32. Активізувати роботу татарського клубу // Дніпровський алюміній. – 1938. – 8 квітня.
33. За що Галеев одержує гроші? // Дніпровський алюміній. – 1938. – 2 квітня.
34. В клубах спокійно і тихо. Культприладдя під замком (Татарський клуб) // Дніпровський алюміній. – 1938. – 2 серпня.
35. Перший день огляду художньої самодіяльності // Дніпровський алюміній. – 1938. – 4 червня.
36. Готуємо постановку «Бай-кізи» // Дніпровський алюміній. – 1938. – 20 травня.
37. Покращити роботу драмгуртка // Дніпровський алюміній. – 1938. – 22 серпня.
38. Про роботу татарського драм колективу // Дніпровський алюміній. – 1940. – 8 лютого.
39. Активісти татарського драмгуртка // Дніпровський алюміній. – 1941. – 12 січня.

Аннотация

Коянс Анрис. **Татары в Запорожье: культурно-бытовой аспект (конец 20-х - 30-е годы XX века).**

В статье рассматриваются жилищно - бытовые проблемы рабочих-татар Запорожья в период индустриализации. Отмечено, что неудовлетворительные условия проживания и обеспечения рабочих стали одной из причин текучести и нехватки кадров на Днепрострое. Освещены направления культурно - просветительной работы среди волжских татар в Запорожье - ликвидация неграмотности, издание газеты на татарском языке, деятельность татарских рабочих клубов. Отмечается, что значительным достижением культурной жизни татарской диаспоры Запорожья в предвоенные годы стала деятельность татарского драматического кружка.

Ключевые слова: татары, Днепрострой, барак, ударники, быт, неграмотность, национально-культурная жизнь.

Summery

Koyans Anris. **Tatars in Zaporizhia: cultural and social aspects (late 20's - 30-ies of XX century).**

The paper deals with the problem of housing and work of Tatars in Zaporizhzhya during industrialization. It is noted that poor living conditions and providing workers with food and necessary for their living things have contributed to the turnover and lack of specialists and workers on the Dniprobud. Highlighted areas of cultural and educational work among the Volga Tatars in Zaporizhzhya include the elimination of illiteracy, edition of newspaper in Tatar, activity of Tatar workers' clubs. Special attention is paid to the fact that the considerable achievement of cultural life of Tatar diaspora in Zaporizhzhya during the prewar years was the work of the Tatar drama club.

Key words: Tatars, Dniprobud, barack, percussion, everyday life, illiteracy, national and cultural life.